

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 316.334.3:321.011
ОНР

ВУКАШИН ПАВЛОВИЋ
Факултет политичких наука
Београд

НОВА ДЕМОКРАТИЈА И СТАРИ ПОРЕДАК (Токвилов допринос политичкој социологији)

Сажетак: Његов допринос постављању темеља политичке социологије је вишеструк и односи се на неколико великих и значајних тематских области. За Токвила може, најпре, да се каже да је први нововековни политички социолог демократије и демократске једнакости. Затим, он је дао изузетно важан, и као што ће се касније показати, и данас актуелан теоријски допринос разумевању грађанског, цивилнога друштва. Потом, велика област његовог доприноса политичкој социологији односи се на изучавање оног што је Токвил звао нарави (*морес*), а што се данас може приближно, и у савременом тумачењу, означити као политичка култура. Најзад, Токвил је политички социолог демократске револуције и преласка старог режима у нови.

Кључне речи: демократија, политичка социологија, стари режим, револуција, политичка култура, цивилно друштво.

По многима је француски политички мислилац Алексис де Токвил (Alexis de Tocqueville) претеча систематске политичке социологије. (Cheryl Welch, 2003: 288) Ејбрахем Ајзенштат (Abraham Eisenstadt) изричито каже за Токвилову чувену књигу *Демократија у Америци*: „Токвил је написао студију о друштву и политици, која се тачно може класификовати као политичка социо-

ВУКАШИН ПАВЛОВИЋ

логија” (Abraham S. Eisenstadt, 1988: 238). У предговору за енглеско издање ове књиге Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) каже да је то таква књига какву би још само Монтескје могао да напише. (John Stuart Mill, 1964: XIV)

Ако је Монтескје оснивач модерне политичке социологије, онда је Токвил један од првих и најистакнутијих припадника те школе. И Монтескје и Токвил су истински изданци европског просветитељства. Обојица деле исту космополитску оријентацију. Доба просветитељства је било не само доба неограниченог поверења у образовање и науку већ, такође, и доба путовања и упознавања разлика међу цивилизацијама, нацијама, културама, религијама. И Токвил је, као и Монтескје, волео да путује и да упознаје друге народе и културе. Отуда не изненађује да су обојица одбацивала европоцентризам и делила становиште културног релативизма, које уважава све особене културе и које не гледа са висине на културу, навике и обичаје других народа.

Обојица су поникла из аристократских породица, али су обојица били оштри критичари апсолутне власти и сваког деспотизма, и обојица стала на страну демократије. Занимљиво је да су обојица узимали за узор демократију у другим земљама; Монтескје у Енглеској, а Токвил у Америци. Многи им обојици приписују да су, као странци, превисоко оцењивали демократска достигнућа земаља које су узимали за узоре.

Припадници, у основи, велике француске моралистичке традиције, обојица су делила уверење да су политика и етика испреpletене. Токвил је изузетно ценио Монтескјеове способности да уочи скривене и међусобно повезане узроке историјских дешавања, и настојао је да и сам тако мисли и пише. Као и Монтескје, и Токвил је користио истраживање историје да би јаче осветлио савремене догађаје. Товила мучи исто питање као и Монтескјеа: колико се од историје може приписати изузетним личностима, а колико пак дубљим узроцима и околностима које их стварају. Само су се у примеру разликовали - Монтескје је имао у виду Луја XIV, а Токвил Наполеона. Исто тако, обојица су сматрала да благотворни дух трговине погодује духу слободе и демократије. Истина, у Токвилово време трговачко друштво уступа место индустријском, али то Монтескје није могао да зна.

У погледу метода истраживања и начина обраде емпиријског материјала постоји необично велика сличност између њих двојице. И Токвил је, као и Монтескје, више веровао својим базичним идејама (*idees-meres*), а емпиријске чињенице су му служиле само као илустрација или потврда ставова до којих је дошао размишљајући о стању и поретку ствари и појава којима се бавио. Обојица су се више ослањала на свој природни таленат и сензитивну интуицију, него на скрупулозан и свеобухватан увид у чињенице о којима су расправљали. Отуда се обојици могу упутити сличне замерке у погледу уверљивости и довољности емпиријске грађе коју користе да би дошли до својих закључака. Као обдарени посматрачи људских понашања и прилика били су спремни и способни да подједнако добро уочавају занимљиве детаље и формулишу врло обухватне идеје и теорије. Обојица су у погледу метода и начина мишљења верни следбеници француске картезијанске традиције и Декартових канона дедуктивног закључивања.

Најзад, и у погледу самог стила постоје велике сличности, које нису само резултат чињенице да обојица потичу из француског културног и језичког миљеа, већ и неоспорно сличних личних склоности и умећа да се на леп, убедљив и уман начин, а опет једноставним и разумљивим језиком, искажу и најдубље мисли и најзначајнија теоријска становишта.

Постоји, сигурно, и много разлика између Монтескјеа и Токвила, али овде указујем само на две. Прва је, да за разлику од Монтескјеа, који је убеђен да је републичко уређење могуће и пожељно само у државама малог обима, Токвил на примеру Америке доказује управо супротно: он анализира Сједињене Државе као демократску републику огромних размера. Но, упркос овој разлици, међу њима изгледа постоји базична сличност у личним наклоностима и избору најпожељнијег облика владавине: обојица су интимно, или бар када је реч о Француској, били за уставну монархију. Код Монтескјеа је то јасније видљиво. Код Токвила то није тако очито, јер у многим анализама делује надахнуто понесен републиканским демократским уверењима. Експерти за Токвила се, међутим, позивају на следећу његову изјаву: „Конечно, увек сам сматрао да је републичка владавина без противтеже, која редовно обећа више, али увек пружи мање слободе од уставне

монархије”. (Luc Monnier, 1942: 189) Да ли је овај навод довољан да се оспоре Токвилова републиканска уверења, то је тешко рећи, али остаје чињеница да је његов републиканизам био необичног аристократског кова.

Друга разлика се састоји у томе што код Токвила много више има ставова који се односе на будућност и које он исказује било у облику предвиђања, било у форми страховања и бриге. За разлику од Монтескјеа и његовог доба, када се демократска револуција само може назрети на хоризонту, Токвилово време је време после револуције, када се брину друге бриге и када су отворене могућности да се поглед баци и далеко унапред. Отуда не треба да чуди та профетска, или како би се данас рекло, футуролошка димензија присутна у Токвиловом делу. Уосталом, Париз је у његово време био расадник утопија, идеологија, револуционарних идеја и пројеката, па није ни чудо што је био пун друштвених и теоријских пророка - да поменемо само Сен-Симона, Фуријеа, Сисмондија, Бланкија, Овена, Маркса.

Токвил је свакако најзначајнији политички социолог прве половине деветнаестог века. Оба његова главна дела су незаобилазно уграђена у саме темеље политичке социологије: *Демократија у Америци* (први том 1835, други 1840)¹ и *Стари режим и револуција* (1856)². Као што се већ из наслова да закључити, прво дело је посвећено демократији у Новом свету, а друго је окренуто Француској и проблемима промене једног политичког поретка у други. Харолд Ласки је једном приликом за *Демократију у Америци* рекао да је то вероватно највеће дело икад написано о једној земљи од грађанина друге земље. (Bernard Brown, 43)

Вероватно да у ширини теоријског захвата, као и у инспиративној убедљивости његових анализа, а можда и у чињеници да су се многа његова предвиђања и страховања касније потврдила, треба тражити разлоге трајне популарности и константног утицаја Токвиловог теоријског дела. Уз све то, постоји још један разлог због кога Токвилово дело дели судбину свих великих мислилаца политике. То је морална дубина и озбиљност његових упозорења против једноумља руље и тираније, против нарастајуће моћи државе и против ерозије јавног живота и осеке посвећености јавном добру. Зато можда и није тако преувеличана оцена Роберта Нис-

бета, према којој је Токвил геније који на полицама наших библиотека с пуно права може да заузме место одмах до Аристотела, Макијавелија и Монтескјеа. (Роберт Нисбет, 176)

Историчари политичке мисли, посебно добри познаваоци рецепције Токвилових радова, указују да је само у периоду од 1880 до 1930 године дошло до извесне стагнације, па и опадања интересовања за његово теоријско дело. То је период који се поклапа са осећањем незадовољства демократијом и првим замором демократских идеја. То је и време када у Европи ничу елитистичке теорије политичког живота, а када у Америци, под утицајем панангликанских идеја и покрета, популарност преузима књига лорда Џејмса Брајса (James Bryce) *Амерички комонвелт*. (James Bryce, 1920)

Обнављање теоријског интереса за Токвила је у двадесетом веку имало три таласа. Најпре, током тридесетих година када се у европском политичком простору јављају фашизам и нацизам на Западу (Италија и Немачка) и стаљинизам на Истоку (Совјетски Савез) и када се обистинују Токвилове слутње о опасности успостављања тоталитаризма уз масовну подршку већине. Затим, након Другог светског рата, а нарочито у периоду такозваног хладног рата и блоковских подела, када је Токвилово дело служило као водич и читанка америчке демократије у политичком образовању, али и као доказ предности западног над источним политичким моделом. То је, истовремено било и доба када се обистинило и једно од Токвилових предвиђања да ће два велика народа, Англоамериканци и Руси, играти најзначајнију улогу у свету. (Алексис де Токвил, 1990: 349) Када је реч о Токвиловим способностима предвиђања не могу а да не поменем и детаљ који се односи на будућу америчку таласократију, то јест превласт Американаца на мору: „Не могу да не верујем да ће они једног дана постати прва поморска сила света. Све их гони да овладају морима, као што је Римљане гонило да освоје свет”. (Алексис де Токвил, 1990: 345)

Најзад, крајем двадесетог века, а нарочито након опадања утицаја марксизма, Токвилова политичка мисао доживљава поновну пуну афирмацију у све четири, напред наведене области: (а) у теорији демократије која се суочава са несагледивим опасностима

произведеног, манипулисаног, контролисаног и инструментализованог јавног мњења већине; (б) у теорији о цивилном друштву, са новим приступом под категоријом друштвеног капитала (social capital approach); (ц) у истраживањима политичке културе и студијама културе уопште (culture study approach), новој и врло плодној области која прекорачује многе успостављене дисциплинарне границе у друштвеној теорији; и (д) у социологији револуције и теорији транзиције старог, ауторитарног поретка у нови. Размотримо мало ближе Токвилово дело у односу на сваку од ових области понаособ.

ТОКВИЛОВА ПОЛИТИЧКА СОЦИОЛОГИЈА ДЕМОКРАТИЈЕ

Токвил је први велики политички мислилац модернога доба свестан свеопштег и неодољивог наступања демократије у свету. Једна од његових полазних и базичних премиса је идеја да је демократски процес, гледано дугорочно, незаустав и неповратан. То је универзални, транснационални покрет и трајан процес, (Seumur Drescher, 85) који обележава време у коме сам Токвил пише, али и будућност свих друштава. „Ослањајући се на своју високо осетљиву и имагинативну интуицију Токвил се бацио у непрозирну будућност демократије. Будућност је подржала његову интуицију и оправдала тај скок”. (Abraham Eisenstadt, 6)

Читавом својом књигом *Демократији у Америци* Токвил исказује чврсто убеђење да је демократска револуција неотклонива и да против ње не би било ни мудро ни пожељно борити се. Унапред одговарајући на примедбу зашто повремено упућује тако строге критике демократским друштвима, он одговара једноставно – баш зато што није противник демократије и што жели према њој да буде искрен. Дакле, иако је био на самом почетку процеса нововековне демократске револуције, Токвил је био свестан снаге, али и слабости демократије, њених предности, али и њених недостатака, њених постигнућа али и њених посрнућа, њених добрих страна, али и њених мана. На примеру Америке он показује

све добробити демократије за слободу појединца и друштва, али указује и на опасности које од ње прете за ту исту слободу, јер демократија иде на руку демагогији и медиокритетству и омогућава најопаснији облик деспотизма - тиранију већине.

Сувереност народа и грађанска једнакост као полазни постулати

Токвил прихвата постулат о суверености народа, који је у време што му је непосредно претходило, не само теоријски уобличен него и практично поткрепљен двема великим нововековним револуцијама (Америчком и Француском). Али средишњу тачку тог постулата види у начелу грађанске једнакости, из ког изворишта као да произилазе све појединости. „Грађанска једнакост исто тако моћно дејствује на грађанство колико и на владу”. (Алексис де Токвил, 9) Демократске установе буде и уљуљукују жудњу за једнакошћу а да никада не могу потпуно да је задовоље. (Алексис де Токвил, 174) Смисао, садржај и значај тог начела он увеличава до те мере да вели како је поступни развој грађанске једнакости дело Провиђења, с обзиром на својства која има: свеопшти је, трајан, свакодневно измиче људској моћи; сва збивања и сви људи служе том развоју. (Алексис де Токвил, 11) Провиђење овде не значи божју руку, већ како лепо тумачи Фолкман-Шулк, то је сама повест или повесни усуд: то што сналази људе већ је скровито похрањено у повести, која пред народе поставља своје задатке, а народи их или решавају или подбацују у томе. (Karl-Heinz Volkman-Schulck, 91)

Идеја друштвене једнакости је по Токвиловом мишљењу главна покретачка снага демократије. Али и више од тога: она је главна динамичка снага историје. „Основна и доминантна чињеница која обликује те векове јесте друштвена једнакост; главна страст која покреће људе у таква времена јесте љубав према тој једнакости”. (Алексис де Токвил, 454) У Токвиловом делу идеја једнакости има исту ону улогу покретачке полуге друштвеног развоја и историјске модернизације какву, рецимо, има класни конфликт у Марксовој, односно, принцип рационализације у Веберовој филозофији историје. (Роберт Нисбет, 189)

Одлучујући печат демократском политичком поретку у Новом свету дали су, по мишљењу Токвила, досељеници који су се настанили на обалама Нове Енглеске.³ То су били припадници енглеских средњих слојева, образовани и релативно имућни, али без великих социјалних разлика у богатству. Са собом су донели не само своја верска пуританска убеђења већ и идеје суверености народа и друштвеног уговора,⁴ (Алексис де Токвил, 36) комуналне самоуправе и политичке демократије, једнакости и слободе. Већ из овога можемо извући неколико важних теоријских налаза: први, о важности односа једнакости и слободе; други, о значају политичке слободе за демократију и индивидуалне слободе; трећи, о неопходности политичких идеја за демократски пројект друштва; четврти, о потреби изградње демократских институција; и пети, о значају средњих слојева за демократију.

Слобода и једнакост

Токвил је био свестан сложености односа слободе и једнакости и тензије међу њима. Страсно посвећен слободи бринуо је како да се она обезбеди у добу једнакости. Сматрао је да демократски народи гаје природну љубав према слободи. Али је, истовремено, осећао да људи гаје жарку и незаситу страст према једнакости: „људи хоће једнакост у слободи, а ако не могу тако да је постигну, хоће још једнакост ма и у ропству”. (Алексис де Токвил, 455-456) Дакле, у доба демократије слобода може постојати само сједињена са једнакошћу, али је једнакост могућа и у савезу са деспотизмом, то јест, уз одрицање од слободе. Токвил још каже: „Једнакост се може успоставити у грађанству, а да не буде у свету политике”. И додаје: „Нека врста једнакости може се чак успоставити и у свету политике, а да у њему ипак не буде слободе. Сви су међусобно једнаки, осим једнога, који је господар свих без разлике”. (Алексис де Токвил, 453) Изгледа да је судбина слободе да увек буде несигурна и у опасности.

Посебно га је бринуло питање зашто демократски народи показују ватренију и трајнију љубав према једнакости него према слободи. (Алексис де Токвил, 453) На ово питање он нуди колико једноставан, толико и убедљив одговор. На једној страни, предности једнакости осећају сви и то одмах, а добра која слобода доно-

си показују се тек временом и не увек свима на исти начин. На другој страни, зла која слобода понекад доноси, непосредна су и видљива свима; а зла којима може уродити крајња једнакост испољавају се тек мало по мало, а кад постану велика, навика учини да их не осећамо. (Алексис де Токвил, 454-455)

Токвил је схватао да демократска револуција повезује слободу с једнакошћу. Али му се, исто тако чинило као да се слобода и једнакост стално разилазе. Токвил је био свестан да слободу и једнакост није лако помирити, поготову у Европи. Био је уверен да искључиви захтев за једнакошћу завршава у ропству. Свестан да између слободе и једнакости не постоји сагласност већ напетост, Токвил у радикалном егалитаризму види опасан пут који води најгорој врсти тираније. Његове су бриге разапете између две опасности: да једнакост не заврши у деспотизму, а да се слобода не изроди у анархију. Међутим, он увиђа да од свих опасности које прете модерној демократији, анархија је, како сам каже, уистину она најмања. Иза ње се скрива истинска и много већа опасност која долази од нарастања моћи модерне централизоване државе.⁵ (Фолкман-Шлука, 108-109) Сматрао је да Американци имају предност што су већ рођени једнаки, а да нису морали револуцијом да дођу до једнакости. Али је и у Америци, по Токвиловој бојазни, слобода угрожена од духа једнакости. Он указује на неколико опасности које је и у америчком друштву прете слободи.

На прво место непријатеља слободе који се рађа у пољу демократске једнакости Токвил ставља опасност од тираније већине и онога што ће назвати „демократски деспотизам”. Због значаја овог питања о њему ће посебно на наредним страницама бити више речи.

На друго место ставља ону врсту „лошег егоизма”, или како га још назива „имбецилног егоизма”, који води у негативну врсту индивидуализма, у затворени и изоловани индивидуализам. То није индивидуализам који захтева или брани лична права, него индивидуализам који означава повлачење из јавног друштвеног поља у поље приватности (уског круга породице и пријатеља). „Индивидуализам је демократског порекла и прети да се све више развија што је већа друштвена једнакост”.⁶ (Алексис де Ток-

вил, 457) Основу те врсте индивидуализма, која је опасна по слободу, Токвил налази у ономе што назива погрешно схваћени лични интерес. Тај погрешно схваћени лични интерес угрожава и нарушава осетљиву равнотежу између врлине и интереса, а на општем плану између слободе и једнакости. Родно место погрешно схваћеног личног интереса је јурњава за материјалним благостањем и порив грађљивости који се манифестује као претерана љубав према новцу. А последица тога је политичка апатија – цивилна равнодушност и повлачење грађана у приватност, што је само друго име за губитак интереса за судбину државе и слободе у њој. То је ситуација у којој само тржиште и породица одређују живот људи. Или, како каже сам Токвил: „Што више брину о свом сопственом бизнису, они запостављају свој главни бизнис, да остану сопствени господари над собом”. (99). И закључује да политичка апатија подједнако равнодушно поплочава пут ка анархији или тиранији.

Реч је дакле о индивидуализму нове врсте, или још прецизније, егоизму нове врсте, који по Токвиловим увидима проистиче из самог демократског устројства политичког живота. То је за њега пре свега политичка и друштвена појава, много опаснија од самољубља као моралног феномена. „Он испрва, и задуго, још не дира приватне врлине иако уништава, додуше полако али постојано, врело политичких врлина које извиру из одговорног судио-ништва при заједничким стварима” (Karl-Heinz Volkman-Schluck, 105).

За разлику од тако схваћеног индивидуализма, који је већи после демократске револуције него у које друго доба, Токвил говори о доктрини добро схваћених интереса. То је прагматична и како каже Токвил не много узвишена доктрина која и у врлини налази корисност: Американци „не поричу да сваки човек сме ићи за својим интересом, него се упињу да докажу да је у свачијем интересу да буде поштен”. (Алексис де Токвил, 457) Токвил је свестан чињенице да су античке политичке заједнице, полис пре свега, биле засноване на врлини, а да је модерна национална држава формирана на интересима. Основни принцип античких република је био жртвовање приватних интереса за опште добро. У модерним републикама, чији пример су Сједињене Државе, основно начело је у хармонизовању приватних интереса са општим

интересом. Добро схваћени интерес је био Токвилов кључ равнотеже између врлине и интереса, односно слободе и једнакости у тржишној демократији. Но, био је свестан крхкости те равнотеже. Увиђајући да је та равнотежа несигурна и неизвесна Токвил се пита како ју је могуће релативно стабилно одржавати, и да ли се уопште ова два принципа – индивидуалне добробити и општег добра – могу трајно спојити. Код одговора на ово питање устеже се од своје уобичајене слободе предвиђања, и крајње опрезно констатује да ће то само будућност моћи да покаже.

На треће место ставља опасност од централизације политике и државе. Токвил је први који разликује две врсте централизације: централизам власти и управни централизам. Централизам власти је када се на једном месту решавају питања која се тичу свих грађана, а централизам управе је када се на централизован начин решавају питања која занимају само одређене делове нације (општину или покрајину). По њему нарочито је опасан управни централизам, а најопасније је када се централизована влада здружи с централистичком управом. Главно негативно дејство централизма је што непрестано ослабљује политички смисао грађана и одвикава их од употребе политичке воље.

Токвил сматра да су идеје демократских народа о политичком уређењу природно наклоњене концентрацији власти. Што се више изједначује друштвени положај људи у једном народу појединци се чине све мањи, а друштво све веће. По њему, да би власт у једном друштву успела да централизује у својим рукама друштвену моћ, „први и такорећи једини нужан услов је да воли једнакост или бар да показује да је воли. Тако се умеће деспотизма, некад тако компликовано, упрошћава: оно се своди такорећи на једно једино начело”. (Алексис де Токвил, 623) И закључује с пуно песимизма: „Мислим да ће у демократским вековима који ће наступити лична независност и локалне слободе увек бити само вештачке творевине. Природно уређење биће централизам”. (Алексис де Токвил, 618)

Стратешки правци одбране слободе у доба једнакости су, према Токвилу: развијање слободних институција; коришћење политичких права и удруживања грађана; слобода штампе; образовање за демократију; активно учешће грађана у политичком животу.

Политичка слобода и демократија

По свом основном опредељењу Токвил је пре свега либерални мислилац. Слобода је за њега основно политичко начело и највиша вредност. Његов други теоријски налаз тиче се односа политичке слободе и демократије. Ако би морао да бира између једнакости, демократије и слободе увек би изабрао слободу. За разлику од Констанана, на један, и од Русоа, на други начин, обе врсте слободе су му драгоцене: и она општа или политичка, и она лична, индивидуална. Свестан је да се индивидуална слобода не може очувати без општедруштвене политичке слободе. И обрнуто, општа слобода је празна и нема много смисла без индивидуалне слободе сваког грађанина. Без обзира што је уважавао демократију, он је по наследним генима у дубини душе био аристократ који је помало презирао масе, руљу поготову. Једном је признао: „Ја гајим страсну љубав према слободи, закону и поштовању права – али не и према демократији”. (J.P.Mayer, 1963: 13) У таквом ставу према масама он се потпуно изједначује са Медисоном, који је, као што је добро познато, рекао: „Да је сваки атински грађанин био Сократ, ипак би свака атинска скупштина била једна руља”. (Медисон, 1961: 354)

Успут да поменем да се у процењивању Токвила много дискутује о утицају Федералиста на његово дело. Један од највећих америчких ауторитета за тумачење Токвиловог дела, Џорџ Пирсон (George Pierson, 1938) сматра да је овај утицај само индиректан. Џејмс Шлајфер (James Schleifer) (James Schleifer, 1980) је, међутим, поуздано утврдио да је Токвил већ током путовања по Америци купио Федералистичке списе. Познато је, такође, да је Токвил рекао да је то књига коју, мада је јединствено америчка, треба да познају државници свих земаља. По Шлајферовом мишљењу Токвил је у тој мери упио многе идеје Федералиста, да није више могао да их разликује од сопствених, и да их зато није превише цитирао. Бернард Браун слично сматра да је Токвил примио дуплу дозу федералиста – директно, и индиректно преко књиге Џозефа Сторија (Joseph Story) Коментари Устава (Commentaries on the Constitution). Све у свему, знатан утицај Федералиста на Токвила мислим да више није споран.⁷ (Bernard Brown, 43-73)

Најважнији стуб демократског политичког поредка у Новом свету је концепт политичке слободе. Начела демократије засађена на обалама Новог света могла су, како указује Токвил, да расту у слободи, без сталешких, деспотских и других стега карактеристичних за Европу. По њему, „револуцију у Сједињеним Државама остварила је зрела и промишљена љубав према слободи”. За разлику од ње, „у Француској револуцији била су два кретања у супротним правцима, које не треба бркати: један наклоњен слободи, други наклоњен деспотизму”. (Алексис де Токвил, 65 и 86) Нову власт не заснива само сила него и добри закони, констатује Токвил.

Енглеске насеобине су, према Токвиловом увиду, одувек уживале више унутрашње слободе и више политичке независности него насеобине других народа. Његов је закључак да начело слободе нигде није потпуније примењено него у државама Нове Енглеске и да је то био један од главних узрока њиховог просперитета. Плодна клица слободних институција је општина, која је у свему што се ње тиче остала независна заједница. Општинска независност је полазно начело, али и реални живот америчке слободе. Сматрао је да су Американци имали велику срећну околност да што су постигли слободу пре демократије.

Критикујући сваку врсту изопачене слободе која се састоји у томе да се ради што се коме свиди, Токвил ставља акценат на ону грађанску и духовну слободу коју америчко друштво и држава имају обавезу да штите: то је слобода да се чини све што је право и добро. Тако је америчко друштво успело да постигне да власт буде велика, а извршитељ мали, како би друштво и даље било добро уређено, а остало слободно. (Алексис де Токвил, 65)

Бринула га је и судбина слободе у демократији, али и будућност слободе у индустријском друштву. Слобода може, по његовом мишљењу, бити сачувана у демократији само ако се сачувају врлине грађана. Сматрао је да на дуги рок свако друштво зависи од врлина грађана и њиховог здравог разума, јер, како каже, нема земље где закон може све да предвиди, и где институције у потпуности могу да замене разум и обичаје. (Алексис де Токвил, 107) Што се тиче напретка индустрије он, слично касније Марксу, уочава да „индустријско умеће непрестано срозава класу радника,

а истовремено уздиже класу власника”. (Алексис де Токвил, 506) „Радник постаје све слабији, све ограниченији и све више зависан”. (Алексис де Токвил, 506) „Индустријска аристократија, која настаје пред нашим очима, једна је од најсуровијих што су се икад појавиле на свету”. (Алексис де Токвил, 507)

Једини начин да се предупреди или победи зло које једнакост може да произведе је, по Токвилу, политичка слобода. А очување политичке слободе лежи у цивилној партиципацији, у директном и активном учешћу грађана у политичким процесима.

Ту, у овој поенти о политичким сувереном и активном грађанину, можда лежи и директна додирна тачка између Токвила и Маркса. Упоредјујући ова два великана друштвене мисли деветнаестог века, Роберт Нисбет долази од неколико занимљивих компаративних линија. По њему, изненађујуће привлачи пажњу колико су Токвил и Маркс слични и откривању динамике историјског развоја и у одређивању онога што се може назвати телолошки моментум предвидиве и догледне будућности: за Токвила једнакост и хомогеност, за Маркса социјализам и комунизам. За Токвила су главна једра у историјском конвоју политичка, за Маркса економска. Ефикасни узрок промена за Токвила је гвоздени процес уједначавања, а за Маркса класни конфликт. Обојица виде модерну историју као тријумф снага које су најпре присутне ембрионално у друштву које је Токвил звао аристократско, а Маркс феудално, а онда су се те снаге ослободиле у демократији (Токвил), односно капитализму (Маркс). И Токвилова, као и Марксова, филозофија историје су пуне детерминизма. Најзад, сваки је радио полазећи од живом маштом и бојама, замишљеног идеалног типа: демократије, у Токвиловом случају, односно капитализма у Марксовом случају. Обојица су из овако свеобухватних и бескрајно плодних конструката извлачили и дедуковали дуге серије мањих иделаних типова. (Роберт Нисбет, 190)

Нисбет додаје да је током више од века и по теоријски интерес Запада за сваки од ова два изузетна ума стално мењао фокус на оно што су они мислили као битно. То објашњава зашто у оба случаја постоји низ различитих нагласака и интерпретација њихове теоријске мисли.

Значај политичких идеја за демократију

Трећи важан теоријски налаз односи се на неопходност развијених и јасних политичких идеја за сваки демократски пројекат који жели успешан практични исход. Или како то Токвил каже, исељеници који су дошли у Америку издвојили су начела демократије од свих оних против којих су се борили у старим европским друштвима, па су једино њих пресадили на обале Новог света. Они који су дошли у Нову Енглеску, нису то урадили само из нужде, нити само да би побољшали свој положај и увећали своје богатство - „лишили су се милине живота у завичају да би се повиновали једној чисто интелектуалној потреби; излажући се неизбежним невољама у туђини, хтели су да постигну тријумф једне идеје”. (Алексис де Токвил, 34)

Токвил зна да без заједничких идеја нема заједничког делања, а без заједничког делања постоје само људи као појединци, али не и друштвена заједница. „Да би постојало друштво, а још и више да би то друштво цветало, треба, дакле, да неке главне идеје окупљају и држе у заједништву дух свих грађана”. (Алексис де Токвил, 383)

Уочавајући да је Американцима тешко да се баве само својим личним пословима Токвил каже како је тешко описати колико места у животу човека у Сједињеним Државама заузима брига о политици. „Учествовати у управљању друштвом и говорити о томе, то је за Американца главна ствар и такорећи једино задовољство”. (Алексис де Токвил, 211)

Изградња демократских институција

Четврти важан теоријски налаз је у значају изградње демократских институција. Једноме сасвим новом свету треба ново политичко умеће, каже Токвил. У већини европских нација политичко уређење и устројство државе ишло је од њеног врха, започевши у вишим деловима друштва. У Америци је процес био обрнут: општина (township) се организовала пре округа, округ пре државе, држава пре Уније. Подсећајући да је у Новој Енглеској најпре општина потпуно и коначно успостављена, Токвил констатује: „Око општинске индивидуалности окупљају се и снажно по-

везују интереси, страсти, дужности и права”. (Алексис де Токвил, 40) Истакнута одлика јавне управе у Сједињеним Државама је да је она невероватно децентрализована. Оно чему се Токвил највише дивио у институционалном устројству државе у Америци, нису само управне последице децентрализације, него њене политичке последице. И то не само што се отаџбина осећа свугде, каже он, него још више што „Европљанин у јавном службенику види само силу; Американац у њему види право. Може се, дакле, рећи да се у Америци никад човек не покорава човеку, него правди и закону”. (Алексис де Токвил, 85) Блоку формативних идеја за установавање америчких демократских институција, на које указује и које анализира Токвил, припадају и идеје изборности, поделе власти и строге поделе надлежности, независности судства и судских порота, федералног устројства, бикамералног парламента, и уопште партиципације грађана у власти.

Републиком великог обима, као што су Сједињене Државе, може се владати само комбинацијом два принципа: принципа локалне самоуправе и принципа јаке националне владе. А та се комбинација најбоље остварује у федералном начелу. За идеју федерације Токвил каже да представља нову теорију и велико откриће модерне политичке науке, успешно примењено у америчком моделу политичког живота .

Средњи слојеви - друштвена основа демократије

Средњи слојеви су, по Токвиловом мишљењу, најбоља социјална основа за демократију, и то је потпуно у складу са свим увидима модерне политичке социологије. Саставни део овог, петог, налаза је и идеја да друштва са мањим степеном социјалних неједнакости представљају бољи амбијент за демократију, него по имовини и богатству оштро подељена и унутар себе супротстављена друштва. У начелу, опште благостање погодује стабилности свих уређења, а по Токвиловом увиду то нарочито важи за демократију. Све то даје за право онима који приписују Токвилу схватању демократије шире значење од политичког; он на демократију гледа као на термин који има и друштвено значење, реферирајући на друштво обележено једнакошћу социјалних, а не само политичких услова за све. (Cheryl Welch, 289)

ПРОБЛЕМ ДЕМОКРАТИЈЕ

Снага и слабост демократије

Француском мислиоцу државе и повести Алексису де Токвилу захваљујемо до сада најобимнију и најдубљу анализу суштине модерне демократије и демократске револуције – речи су угледног немачког политичког филозофа Карл-Хајнца Фолкман-Шлука (Karl-Heinz Volkmann-Schulck). (Karl-Heinz Volkmann-Schulck, 1977: 83) Он такође уочава да Токвил повезује демократију и једнакост: „Већ када први пут означаје бит демократије, Tocqueville је захваћа ријечима *egalite des conditions*, једнакост (друштвених) увјета, и та се ознака затим непрестано понавља”. (Karl-Heinz Volkmann-Schulck, 86)

Токвил сматра да демократија, нарочито на дужи рок, погодује увећавању унутрашњих снага државе и друштва; она шири благостање, развија грађанску свест, ојачава поштовање закона у разним друштвеним класама. (Алексис де Токвил, 199) Мане и слабости демократског уређења, каже он, лако се виде, док се њихово благотворно дејство врши неосетно и такоређи скривено. Мане одмах падају у очи, а врлине се откривају тек временом. (Алексис де Токвил, 201)

Према Токвиловом схватању за демократију је неопходан један важан услов: „Демократска власт, која се заснива на једној тако простој и тако природној идеји, увек претпоставља, међутим, постојање веома цивилизованог и веома образованог друштва”. (Алексис де Токвил, 182)

У демократији он види и предност најекономичнијег поретка. Упозоравајући да деспотизам упропашћује људе спречавајући их да производе и одузимајући им стечено богатство, Токвил каже да слобода, напротив, рађа хиљаду пута више богатства него што их уништава. „Чини ми се да би власт средњих класа морала бити, међу слободним уређењима, неђу рећи најмудрија, нити, нарочито не, највеликодушнија, него најекономичнија”. (Алексис де Токвил, 183)

Оно што често недостаје демократији је јасно сагледавање будућности, засновано на знању и искуству. Народ много више

осећа него што размишља. (Алексис де Токвил, 195) Демократија увећава склоност ка променама до страсти: ретки избори излажу државу великим кризама, а њихова учестаност држи је у грозничавој узбурканости. (Алексис де Токвил, 177)

Ево како Џон Стјуарт Мил тумачи Токвилово схватање снаге и слабости демократије. По њему, Токвил уочава следеће три главне предности демократије: прво, у поређењу са другим облицима владавине, систематски и стални циљ демократије је добро неизмерног мноштва; друго, ни једна друга влада не може да рачуна на тако широку и топлу подршку већине људи, као у демократији; и треће, демократија функционише не само за народ него и путем народа. На другој страни, по Милу, Токвил сагледава и две највеће слабости демократије: прво, политика у демократији је нагла, превртљива и кратковида, много више него у аристократском уређењу; и друго, интерес већине не мора увек да буде идентичан са интересом свију и општим интересом. (John Stuart Mill, XXIX)

Једна од великих слабости демократије, о којој ће на наредним страницама бити више речи, је и у опасности да већина надгласа оне који су интелектуално супериорнији чиме се ојачавају диспозиције демократије ка медиокритетству и осредњости. У модерним друштвима два су главна извора социјалне хетерогености: интелект и богатство. Демократија успешније решава проблем хетерогености у богатству, јер глас богатог и сиромашног у демократској процедури исто вреди. Проблем је што демократска процедура нивелира и интелектуалне потенцијале друштва. Или како каже Ceterbaum: „Љубав према једнакости може да се изрази на два начина, као племенита страст према једнакости која настоји да све подигне на ниво највећег, и као искварена склоност ка једнакости, која се труди да све сведе на најмањи заједнички именилац”. (Martin Zetterbaum, 769) Ова друга врста жеље ка једнакости припрема људе да се у име једнакости и њеног очувања одрекну своје слободе.

Демократија може доћи до истине само кроз искуство. Велико преимућство Американаца је, према Токвилу, не само у томе што су просвећенији од других него и што имају могућност да чине поправљиве грешке, то јест да уче на искуству, без ризика да пропадну због грешака које чине. (Алексис де Токвил, 196, 197)

Политички закони Сједињених Држава увек су полазили од принципа суверености народа. Токвил истина признаје да је воља народа једна од оних речи коју су смутљивци свих времена и деспоти свих доба најобилније злоупотребљавали. Он даље каже, да има чак и оних који су је открили потпуно изражену у ћутању народа, па су сматрали да из *чињенице* покорности произилази за њих *право* заповедања. (Алексис де Токвил, 52) Токвил одаје признање америчком друштву што је успело да избегне замке деспотизма. Околности, порекло, просвећеност, а нарочито обичаји, омогућили су им да избегну апсолутистичку власт и заснују и одрже сувереност народа.

Токвил закључује: „Демократска слобода не извршава сваки свој подухват онако савршено као просвећен деспотизам; често одустаје од њих пре но што им је убрала плодове или се упушта и у опасне; али на дужи рок она остварује више него он; она сваку ствар уради не толико добро, али уради више ствари. Под њеном владавином није пре свега велико оно што изврши јавна управа, него оно што се изврши без ње и изван ње. Демократија не пружа народу највичнију власт, али чини оно што је често и највичнија власт немоћна да створи: она шири по целој друштвеној заједници несмирену делатност, преобиле снаге, енергију, све то што никад не постоји без ње и што може створити чуда, ако су околности иоле повољније. У томе су њена права преимућства”. (Алексис де Токвил, 212) Или, као што каже на другом месту: „Средства демократије су, дакле, несавршенија од средстава аристократије: често она, и не знајући, ради против себе саме; али циљ њен је кориснији. (Алексис де Токвил, 202)

Тиранија већине и демократски деспотизам

Из широког спектра Токвилевих идеја овде треба издвојити једну по којој је он на истакнут начин препознатљив у политичкој социологији. Реч је о критици демократије као могуће тираније и деспотизма већине.

Анализи свемоћи већине, и последицама такве већине по политички живот Сједињених Држава, Токвил посвећује изузетно велику пажњу. У првој књизи *Демократија у Америци*, из 1835,

он користи израз *тиранија већине*. У другој, из 1840, уместо тог израза он говори о деспотизму који се рађа из демократије, о *демократском деспотизму*. Израз демократски деспотизам ушао је у широку употребу и често се среће у литератури о Токвилу, мада као термин представља својеврсни *contradictio in adjecto*. Упоредо са њим, али истина много ређе, срећу се и синтагме *прикривени деспотизам* (Valentini) или *ненасилни деспотизам* (Volkman-Schluck), а понекад и *меки деспотизам* или *нови деспотизам* (Zetterbaum).

Токвил полази од оцене да је у суштини демократских уређења да власт већине у њима буде апсолутна, јер, како каже, изван већине у демократијама нема ничег што би јој се одупрло. (Алексис де Токвил, 214) Фундаментални парадокс демократије, онако како га Токвил разуме, је у томе што је једнакост услова подједнако компатибилна и са тиранијом и са слободом. Или, како каже Мартин Цетербаум (Martin Zetterbaum), Токвил је свестан да је демократија у стварности склона да успостави тиранију, било једног над свима, мањине над већином, већине над мањином или чак свих над свима. (Martin Zetterbaum, 1987: 768)

Иста она једнакост која грађанина чини независним од сваког суграђанина узетог понаособ, излучује га самог и без оградe, дејству већине. „Јавност има, дакле, у демократских народа необичну моћ, какву аристократске нације нису могле чак ни замислити. Она не убеђују у своја веровања, она их намеће и утискује у душе неком врстом огромног духовног притиска свих на свачији ум”. (Алексис де Токвил, 385)

Опасност од демократске тираније већине Токвил уочава на многим пунктовима америчког политичког живота и цивилног друштва. Он каже да су демократије природно склоне да сву друштвену моћ усредсреде у рукама законодавног тела. Ту се види директан утицај Монтеѕкјеа, на једној, и Медисона и федералиста, на другој страни. „Од свих политичких власти, законодавство се најрадије повинује већини”. (Алексис де Токвил, 214) Таква концентрација власти може да нашкоди добром вођењу јавних послова, а истовремено је и основа деспотизма већине. (Алексис де Токвил, 134) Цитирајући Цеферсона, кога сматра апостолом демократије, Токвил скреће пажњу на најстрашнију опасност од

тираније законодавца; а што се тиче опасности од извршне власти, она ће, по њему, наступити много касније. Уверили смо се да су се у наше време многа од тих упозорења обистинила, а посебно бојазан од енормног пораста улоге и утицаја извршне власти.

Већина у Сједињеним Државама пружа појединцима мноштво већ створених схватања и растерећује их потребе да мисле својом главом и стварају сопствена. Већина дакле, закључује Токвил, у Сједињеним Државама има огромну стварну моћ, а и скоро исто тако велику моћ у јавном мњењу. То доводи не само до законодавне и управне нестабилности, која је природна за демократију, него и до *тираније већине*.⁸ (Daniel Rodgers, 199) Може се говорити о тиранији већине у политичком смислу, али и о тиранији већине у друштвеном смислу. Прва се испољава и остварује као тираније политичке већине у политичким органима државе, а друга, као тиранија јавног мњења већине у грађанском друштву.

Према томе, он демократији у Америци не замере слабост, већ напротив њену неодољиву снагу. Изричито тврди да у Сједињеним Државама „моћ већине превазилази све моћи које познајемо у Европи”. За разлику од Европе, где ни најапсолутнији владари нису могли да спрече мишљења супротна њиховој власти да потајно круже државом, у Америци није тако: „докле год је већина сумњива, људи говоре; али чим се она неопозиво изјаснила, свако ућути, па и пријатељ и непријатељ као да се сложено упрегну у њена кола”. И закључује да у Америци већина чини страховит обруч око мисли. „У том оквиру писац је слободан; али тешко њему ако се усуди да из њега изађе”. (Алексис де Токвил, 221)

Има аутора који сматрају да је питање како спречити злоупотребу власти од стране оних које су је демократским путем стекли, једно од средишњих питања у Токвиловој политичкој филозофији.⁹ (Војислав Коштуница, 2002: 18-19) Други, опет, мисле да је срж Токвиловог учења о демократији у указивању на оне одлике које ничу или добијају снагу из услова једнакости и индивидуализма, као што су: материјализам, медиокритетство, љубав према дому и изолација у приватности породице. (Martin Zetterbaum, 768)

За разлику од ранијих тиранија које су се служиле грубим средствима окова и целата, нова цивилизација усавршава деспоти-

тизам, а демократске републике уместо примене материјализоване силе устремљују се на душу и мисао. Подстакнут изјавом лекара Стјуарта из Балтимора који је наводно рекао Токвилу „Јавно мњење нам ради оно што инквизиција никад не би могла”, (Daniel Rodgers, 198) Токвил формулише следећи тврди закључак: „Инквизиција никад није успела спречити да по Шпанији круже књиже противне религији већине. Царство већине у Сједињеним Државама успева више: одузело је људима чак и помисао да их објављују”. (Алексис де Токвил, 222)

Једно од Токвилових забрињавајућих пророчанстава упозорава да ако слобода икад пропадне у Америци, за то ваља окривити свемоћ већине. Иза политичке свемоћи већине Токвил поново открива једнакост, која истовремено производи две тенденције: једну, која свачији ум води новим мислима; и другу, која би га радо свела на то да више не мисли. Ако демократски народи замене индивидуални разум апсолутном влашћу већине, зло би само било друге природе. „И назирем како би, под дејством извесних закона, демократија угушила слободу мишљења, којој демократско друштвено уређење погодује, те би се људски ум, пошто је раскинуо окове што су му их некад наметале класе и људи, сада окувао општом вољом мноштва”. (Алексис де Токвил, 385) Овим је, тачно један век унапред, предсказана појава тоталитаризма у двадесетом веку, а Токвилово наслућивање се, на драстичан начин, показало тачним.

Психолошка моћ већине заснива се на две проблематичне идеје: прво, да више знања и мудрости има у мноштву, него у једном или неколицини изабраних; и друго, да су интереси већег броја изнад интереса мањине. (Алексис де Токвил, 215) Што се прве идеје тиче Токвил је квалификује као теорију једнакости примењену на памет. Своју легитимност она, као и свака власт, може да захвали само дугом трајању. Када је реч о другој идеји, она има подршку у Сједињеним Државама јер се свака мањина нада да може постати већина. У аристократском друштву таква идеја би изгубила смисао, јер аристократија не може постати већина и сачувати своје привилегије, као што се не може одрећи привилегија, а да не престане бити аристократија. Овај тип Токвиловог аргумента би данас могао да се примени и за вишенацио-

нална друштва, где мањине немају шансу да постану већине. У основи, он важи за све културне мањине, као и за оне поделе у друштву које имају облик расцепа или-или, то јест где компромис није могућ (питање употребе нуклеарне енергије, права на еутаназију, права на абортус, питање смртне казне, и сл.).

Мада и сам признаје да је у вољи већине извор свих власти, Токвил каже: „Сматрам безочном и одвратном максимумом по којој, у стварима владања, већина у неком народу има право да све чини”. (Алексис де Токвил, 217) Он поставља начело да је правда виши закон од закона већине и да правда чини границу права сваког народа. „Кад, дакле, одбијем да се повинујем неком неправедном закону, не оспоравам већини право да заповеда; у односу на суверенитет народа, позивам се на суверенитет људског рода”. (Алексис де Токвил, 218) И додаје, да ако ускраћује сваком појединцу право да власт чини све што хоће, неће то право и такву власт никад признати ни мноштву.

Сматрајући да је свемоћ зло, а власт без ограничења по себи лоша и опасна, Токвил у правди као општељудској вредности и норми види силу која је и изнад права већине. У нешто ширем тумачењу, а следећи општи дух Токвилевог дела, може да се каже да, изнад свемоћи већине у моралној равни стоје правда и хуманост, а у политичкој, установљена (природна) права и разум. Ако власт не налази пред собом никакву препреку, онда је слобода озбиљно угрожена. „Кад, дакле, видим да се право и могућност да се све чини признаје било којој сили, звала се она народ или краљ, демократија или аристократија, вршила се она у монархији или републици, кажем: ту је клица тираније, и идем да живим под другим законима”. (Алексис де Токвил, 219)

ЦИВИЛНО ДРУШТВО И ДЕМОКРАТИЈА

Трећа велика тема којом је Токвил задужио политичку социологију односи се на област цивилног, грађанског друштва. Сам Токвил указује да је прва књига *Демократије у Америци* посвећена анализи политичког поретка, а друга студији грађанског, односно цивилног друштва.

Његова полазна теза је да се под утицајем демократског друштвеног уређења у САД изглед цивилног друштва променио не мање него физиономија света политике. (Алексис де Токвил, 375) С друге пак стране, оправдано сматра (као што је напред већ једном истакнуто) да идеја демократије претпоставља постојање цивилизованог и образованог друштва. У основи овога, као и читаве Токвилеве теорије, лежи општа идеја о могућности човековог усавршавања, по којој се људи суштински разликују од животиња.

У вези са могућностима човековог усавршавања, занимљиво је његово запажање како се различити политички пореци односе према образовању: аристократија има природне склоности да сужава границе човековог усавршавања, а демократија да их шири (размичући их некад и преко мере). (Алексис де Токвил, 402-403)

Умеће удруживања као основно цивилно умеће

По Токвилу, у демократским земљама умеће удруживања је основно умеће; напредак свих осталих умећа зависи од његовог напретка. Непосредно након тога, нуди формулацију једног од закона који владају у људским друштвима. Тај закон има форму индуктивног начела и гласи: да би људи постали и остали цивилизовани треба умеће удруживања међу њима да се развија и усавршава сразмерно повећању друштвене једнакости. (Алексис де Токвил, 467)

Токвилова цивилна теорема која утврђује односе између једнакости и грађанског друштва, дакле, гласи: што је друштвена једнакост већа то и удруживање грађана треба да буде развијеније. И обрнуто, тамо где нема демократске једнакости, тамо су могућности грађанског удруживања слабе или врло скупене. Деспотизам, каже Токвил, подиже преграде између грађана да би их раздвојио. „Деспотизам, који је по својој природи пун прибојавања, види у осамљивању људи најсигурнију залог свога трајања, па обично и улаже велики труд да их усамли...Деспот лако прашта својим поданицима ако га не воле, само ако се не воле ни међусобно”. (Алексис де Токвил, 460) Зато закључује да у свих народа где је политичко удруживање забрањено, грађанско удруживање је ретко.

Уметност удруживања није за Токвила празни пурлартизам. Управо обрнуто, уметност удруживања је истинска мајка социјалне акције.

Цивилно друштво као школа демократије

За америчку нацију Токвил каже да су њени грађани решени да стално користе право удруживања у цивилном животу, па су тако успели да себи прибаве све благодети које цивилизација може да пружи. Он констатује да се Американци свих узраста, свих сталежа и свих настројења непрестано удружују. И духовито примећује да где се на челу каквог новог подухвата у Француској види власт, а у Енглеској неко од угледних великаша, рачунајте да ћете у Сједињеним Државама угледати неко удружење.

Токвил долази до тачног увида да удруживање грађана олакшава политичко удруживање, и обрнуто, да слободно политичко удруживање необично развија и усавршава грађанско удруживање. (Алексис де Токвил, 471) Он види политичка удружења као велике бесплатне школе за грађанско удруживање, а многобројна удружења грађана као велике друштвене школе за демократију.

Токвил ставља право на удруживање у ред неотуђивих права, сматрајући да се оно може ставити по важности и тежини одмах иза личне слободе. "После слободе да сам дела, човеку је најприроднија слобода да своје напоре удружи са напорима својих ближњих и да делају удружено". (Алексис де Токвил, 169)

Указујући на прагматичну страну америчког духа, он примећује да се у Сједињеним Државама готово и не говори да је врлина лепа – тврди се да је корисна и то се свакодневно доказује. Не пориче се да сваки човек сме и треба да иде за својим интересом. Према Токвиловом тумачењу, добро схваћени интерес, као што је већ речено, није нека узвишена доктрина, али је јасна и поздана. Она не тежи да постигне неке високе циљеве; али без одвише напора постиже све оне које себи поставља. (Алексис де Токвил, 475-476) Зато је, по његовој оцени, Америка земља у којој се највише на свету извлачи корист из удруживања и где се то моћно средство акције примењује у најразличитије сврхе. (Алексис де Токвил, 166) Оно је ушло у навике и обичаје.

За разлику од грађанског удруживања политичко удруживање је увек опасније по постојећи поредак. Свака власт са подозрењем гледа на политичко удруживање, јер се ту окупљају људи који желе да управљају државом. Не треба крити, каже Токвил, да је неограничена слобода политичког удруживања последња од свих слобода коју неки народ може поднети. Ако услед ње и не падне у анархију, он је се такорећи сваког часа дотиче. (Алексис де Токвил, 169) За разлику од тога, и то Токвил врло проницљиво уочава, на грађанска удружења власт гледа благонаклоно, „зато што су лако открили да та удружења, уместо да мисли грађана усмеравају ка јавним пословима, служе томе да им пажњу од њих одврате, а тиме што их све више заокупљају замислима које се не могу извести без јавног мира, одвраћају их и од револуција". (Алексис де Токвил, 473)

Но, Токвилов закључак у погледу важности удруживања је јасан и недвосмислен: „Право удруживања је у наше доба постало нужна гаранција против тираније већине". (Алексис де Токвил, 169)

Слобода штампе

Слобода штампе је, по Токвилу, нужна последица суверености народа. Као што су сувереност народа и слобода штампе две ствари које су међусобно потпуно повезане, тако сувереност народа и цензура не иду заједно. Цензура и демократија заснована на суверености народа и општем праву гласа су, по мишљењу Токвиловом, противуречне једна другој и не могу заједно опстати у политичким установама истог народа.

Слобода штампе је моћно оружје којим располаже грађанско друштво, она је у најпотпунијем смислу оруђе слободе, оцењује с правом Токвил. „Њено увек отворено око непрестано обнажује тајне механизме политике и присиљава јавне личности да излазе пред суд јавности". (Алексис де Токвил, 164)

Прве америчке новине, према Токвиловом увиду, појавиле су се априла 1704 године у Бостону. Констатујући да је Америка земља у којој налазимо у исти мах и највише удружења и највише листова, Токвил уочава важну демократску везу међу њима. „По-

стоји, дакле, нужна веза између удружења и новина: новине стварају удружења, а удружења стварају новине; па ако је тачно што смо рекли да удружења треба да се умножавају што већа бива друштвена једнакост, исто је тако сигурно да и број листова расте што се више множе удружења”. (Алексис де Токвил, 469)

Моћ слободе штампе се испољава на двострук начин: штампа формира јавно мњење и моћно утиче на обликовање свих убеђења људи. Како каже Токвил, она не мења само законе него и обичаје. И додаје, на свој по мало саркастичан начин: „Волим је имајући у виду зла која спречава, много више него због добра која чини”. (Алексис де Токвил, 159)

Штампа је изузетна друштвена сила, после народа, прва међу свим силама, како би рекао Токвил. Зато, по његовом мишљењу, само удруживање грађана представља већу силу. У штампима су на чудан начин помешане добре и зле стране, а опет, по Токвиловом дубоком уверењу, без ње слобода не би могла живети, а са њом ред једва може да се одржи. Ипак закључује: „У погледу штампе, стварно нема средине између потчињености и слободе. Да би се побрали непроцењиви плодови које пружа слобода штампе, треба умети поднети и неизбежне недаће које она изазива”. (Алексис де Токвил, 161)

ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА ДЕМОКРАТИЈЕ

Као што је већ речено, у најновије време се посебна пажња поклања Токвиловом проучавању културе. Токвил је у дејству културних чинилаца налазио један од главних општих узрока којима се може приписати одржање демократске републике у Сједињеним Државама.

У његовим анализама акценат је стављен на категорију *нарави*. Токвил користи тај термин у значењу које одговара старој речи *морес*, али му придаје и шире значење, подразумевајући под тим свеукупно морално и интелектуално стање једног народа. (Алексис де Токвил, 249) Дакле, морес или нарави је код њега у употреби са потпунијем значењем од латинског термина за обича-

је, навике; а што ће се средином двадесетог века у ужем значењу назвати политичка култура; да би се крајем тог истог века, читава та област назвала студиј културе (culture studies) - овога пута у много ширем значењу од Токвиловог. Значајан део прве и претежан део друге књиге *Демократије у Америци* посвећени су истраживању нарави схваћене у смислу који је негде на средокраћу између политичке културе и културе уопште. Токвил тврди: „Значај нарави је једна општа истина, којој нас непрестано враћају и проучавања и искуство. Чини ми се да у својим мислима наилазим на њу као на једну средишњу тачку: запажам је на крају свих својих идеја”. (Алексис де Токвил, 265)

Из широке лезе питања политичке културе којима се бавио, овде ће бити указано само на неколико, која се чине најважнија за студиј политичке социологије. То су: друштвена и политичка улога религије у демократији; међурасни односи и осуда ропства; положај жена и питање равноправности полова; политичка култура и дух демократских народа.

(а) Када је реч о религији, Токвил оцењује да је америчка цивилизација производ два одељена, али комплементарна и међусобно комбинована духа: слободарског и религиозног. Та два елемента, слобода и религија, се у америчком друштву узајамно подупиру и добро слажу. Религија види у грађанској слободи и своју слободу. Слобода види у религији моралну потпору, чуварку морала, а морал јемцем својих закона и залогом своје трајности. Морал је често у пуританској Америци био строжији и од закона. (Алексис де Токвил, 39,43) Токвил каже: Деспотизам може и без вере, али слобода не. Или: у Новој Енглеској образовање и слобода су кћери морала и религије. Дакле, Токвил не сумња да је врло строгом, пуританском моралу у Сједињеним Државама главни извор у вери. Сигуран је да Американци сматрају религију неопходном за опстанак републиканских институција.

(б) У америчком друштву Токвил учача готово непријатељске међурасне односе. Положај Црнаца и Индијанаца усред демократског народа је не само бесрамно нижи од положаја белог човека, него такав да су међу њима подигнуте непремостиве преке. Црнци и Индијанци су „две злосрећне расе које немају ништа заједничко ни у погледу порекла, ни у погледу изгледа, ни је-

зика, ни нарави; једино су им несреће сличне. Обе заузимају подједнако низак положај у земљи у којој живе; обе трпе десјтво тираније; па иако су им невоље различите, могу за то да оптуже истог виновника”. (Алексис де Токвил, 273)

Мада је хришћанство најпре уништило ропство, хришћани шеснаестог века су га поново успоставили. Велики део нововековног успона Европе и Америке био је заснован на раду Црнаца робова из Африке. Према Токвиловом увиду први Црнци су доведени у Вирџинију 1621. године. Он указује и на тачне разлоге због којих се ропство најпре родило на југу: тамо се гаје дуван, памук и шећерна трска, усеви који изискују непрестану негу и траже велики број живе радне снаге. Токвил сматра да је ропство велико друштвено зло и да се мора укинути, не само у интересу Црнаца, него и у интересу белаца. У противном он предвиђа да ће се Сједињене Државе суочити у будућности са великим невољама. (Алексис де Токвил, 291-309)

Освајањем Дивљег запада, уништавањем шума и истребљењем Индијанаца Американци су, по Токвиловом мишљењу, осудили индијанску расу Северне Америке на изумирање. По његовом суду дивљи народи Северне Америке су могли само на два начина да избегну уништење: ратовањем или цивилизовањем. Како су у ратовању били слабији и морали су стално да се повлаче, а како нису прихватили цивилизовање, то јест да живе на начин и по обичајима белих људи, осуђени су на постепено ишчезавање. Токвил уочава да се никад међу нацијама није видео такав раскорак између циновског развоја, на једној, и брзог уништења, на другој страни. Он подсећа на речи Вашингтона у поруци Конгресу: „Ми смо просвећенији и моћнији од индијанских нација; наша част захтева да према њима будемо добри и племенити”. И, наравно, замера што таква племенита и врла политика није била примењена. (Алексис де Токвил, 280-286)

Општи критички став према стању међурасних односа у Сједињеним Државама тога времена Токвил је сажео у следећем исказу: „Црнац је сатеран на најнижи ступањ ропства; Индијанац на крајње границе слободе”. (Алексис де Токвил, 274)

(ц) Настављајући просветитељску традицију Монтескјеа, Дидроа и Русоа, који су сви писали о женском питању, Токвил

неколико поглавља посвећује утицају демократских промена на породицу и положај жене у Сједињеним Државама.

Он констатује да друштвена једнакост и демократско уређење неумитно мењају међусобне односе не само свих грађана, него и односе у породици, а посебно односе између мушкараца и жена.

Упоредјујући породицу у аристократско и демократско доба Токвил уочава битну разлику. У аристократским народима, каже он, власт зна само за оца, који је не само глава породице, него и настављач традиције, тумач обичаја и пресудитељ у владању. Кад друштвено уређење постане демократско нестаје или се умањује очинска власт, па се нека врста једнакости успоставља и око домаћег огњишта. И оцењује: „Не знам да ли, све у свему, друштво нешто губи том променом, али склон сам веровати да појединац добија”. (Алексис де Токвил, 535)

Токвил одаје признање васпитању девојака у Сједињеним Државама, које од њих стварају самопоуздане, независне и зреле особе.

Свестан је и признаје да у његовим очима има велики политички значај све што утиче на положај жене, на њене навике и схватања, јер, како воли да каже, жена твори морал. Али, већ у том ставу се назиру остаци старог аристократско-патријархалног погледа на односе међу половима.

Токвил са одобравањем прихвата велику разлику која построји између равноправности коју уживају девојке, и равноправности у браку. Он сматра да америчка жена добровољно прихвата јарам брака као уговорни однос у коме постоји строга подела функција и послова: жени је намењено место у домаћинству, а мужу у пословима ван куће и у приходовању. Против је оних схватања која би да се и женама и мушкарцима дају исте функције и иста права, јер мисли да из тога могу произаћи само слаби мушкарци и нечасне жене. „Ако Американка и не може да изађе из мирног круга домаћих послова, није, с друге стране, никад ни присиљена да из њега изађе”. И додаје став који до краја открива његова патријархална уверења: „Никада исто тако нису Американци уобразили да су демократска начела у томе да се обори власт мужа и да се у породицу унесе збрка у овлашћењима. Мислили су да свака заједница, да би била ефикасна, треба да има

свог старешину, а да је глава брачне заједнице природно муж”. (Алексис де Токвил, 548) Ово исувише личи на начин како се у традицији енглеског обичајног права признавало да су муж и жена у браку једно, али да је то једно, наравно муж.

Дакле, у праву је Гита Меј када каже да Токвил има у основи амбивалентан однос према равноправности полова. Неравноправност у браку Токвил тумачи као биолошку судбину засновану на многобројним природно условљеним разликама у физичкој и моралној конституцији мушкараца и жена. Своје аристократско-патријархално вредносно наслеђе није успео потпуно да сакрије иза свог просветитељско-демократског лика. (Gita May, 37)

д) На политичку културу и дух демократских народа Токвил обраћа стално пажњу, поготову у другом тому *Демократије у Америци*. Ту он има много тачних и интересантних запажања, али и промашаја. Тако му многи, с правом, замерају да је подценио могућности развоја књижевности и уметности у Сједињеним Државама. Његове тврдње да Американци немају књижевност, да су једини писци који тамо постоје новинари, да нема повољних услова за развој позоришне уметности, (Алексис де Токвил, 420,442) и слично, показале су се као нетачне и престроге. У том истом веку у коме Токвил пише, Америка добија тако велика књижевна имена као што су, рецимо, Ралф Валдо Емерсон (Ralph Waldo Emerson), Хенри Торо (Henry Thoreau), Едгар Ален По (Edgar Allen Poe), и други. Истина нешто касније, позоришни живот на Бродвеју у Њујорку постаће светски познат и уважаван.

Али су зато занимљива његова запажања о прагматизму и амбициозности Американаца, о ужурбаности у трци за материјалним добрима и склоности ка лаким успесима и уживањима у садашњости, о моралној осуди беспослености, о националној сујети и схватању части, о особености политичког говора и љубави према слободним институцијама.

Посебно су, мислим, важна његова запажања о развоју оне врсте менталитета коју Токвил назива трговачка нарав, која је одмерена, склона компромисима и противна жестоцима страстима. Јасно је да су трговачке нарави супротне ратничким, и да много више одговарају демократским друштвима. Он уочава да односи међу људима у демократији постају неусиљени, али и солидарни,

и да превладавају смирене над плаховитим врлинама. Његов је општи закључак да се нарави упитомљују што већа бива друштвена једнакост. (Алексис де Токвил, 511)

СТАРИ ПОРЕДАК И РЕВОЛУЦИЈА

Француска револуција је избила два века након Низоземске и век након Енглеске такозване славне револуције, а започиње, како каже Токвил, тачно у моменту када се Америчка револуција завршила.

Узроци револуције

Токвил сматра да је филозофија осамнаестог века један од главних узрока револуције, јер ју је припремила својим идејама које се односе на положај државе и друштва и начела политичких и грађанских закона. Он ту, пре свега, мисли на идеју природне једнакости људи, идеју суверености народа, као и на захтеве за укидањем свих кастинских, класних и професионалних привилегија и повластица. (Алексис де Токвил, 1994: 37)

Поред филозофа важну улогу су имали економисти, посебно она школа мишљења позната под називом физиократи. Физиократи су понудили низ практичних одговора на питања јавне управе и јавног образовања и припремили замисли социјалних и административних реформи које је револуција извршила. (Алексис де Токвил, 161,162)

Филозофи и економисти су, међутим, били само део једног ширег и трајнијег духовног и културног покрета, европског покрета Просветитељства, чије се главно жариште од половине осамнаестог века, а поготову од Енциклопедиста, налази управо у Француској. Просветитељство је до краја довело процес који је започео још у Ренесанси: наука и образовање су преузели од религије и цркве водећу улогу у духовном животу. Просветитељство је створило духовну основу за Француску револуцију, између осталог, својом неограниченом вером у разум, а од Русоа и у доброту човека, својим одбацивањем религије и историјске традиције, својим начелима једнакости, слободе и демократских права.

То да су политичко васпитање једног великог народа у потпуности створили људи од пера, по Токвиловој оцени, ствара нову околност у историји и омогућава да Француска револуција задобије свој сопствени дух. Признајући знатан утицај Америчке револуције Токвил ипак каже: „У нашој револуцији често се разаберао одјек оне америчке, ... али тај утицај дуговао се мање ономе што се тада радило у Сједињеним Државама, неголи ономе што се у том часу мислило у Француској... Тамо је она запањила, овде коначно убедила. Американци као да су само извршавали оно што су наши писци замислили; они су само у стварности отелотворили оно што смо ми управо сањали”. (Алексис де Токвил, 151)

Према Токвиловим налазима Француска револуција „је у суштини била социјална и политичка револуција”. (Алексис де Токвил, 49) Социјалну слику Француске пре револуције изузетно добро даје Слободан Јовановић у својим *Примерима политичке социологије*. Уз два повлашћена сталежа, племство и свештенско, у Француској је, као и свуда у Европи у порасту трећи сталеж, кога уз буржоазију и грађанство чине и радништво и сељаштво. Француска у то време доста заостаје за Енглеском у погледу индустријског развоја, јер јој недостају угљ и гвожђе. Њен главни извозни производ је шећер; половина понуде на светском тржишту долази из француских колонија. Уз то, извозе се још вино и свила. У привреди доминирају мала предузећа и застарело снафско уређење. У градовима, који се иначе спорије развијају него у Енглеској, уместо индустрије ничу банке, берзански послови и трговачка друштва. У друштвеном животу много већу улогу од племства има буржоазија, која је не само најимућнија класа, него и најобразованија; из њених редова потиче највећи број научника и књижевника. (Слободан Јовановић, 1940: 189-201)

Токвил у предговору за своје дело *Стари режим и револуција* каже да су Французи 1789 године предузели највећи напор који је иједан народ икад уложио „не би ли своју судбину такорећи располутили, те понором раздвојили оно што су дотад били од онога што су будуће хтели да буду”. (Алексис де Токвил, 23)

Занимљиво је Токвилово запажање да непосредно уочи револуције, никоме у Француској није још било посве јасно шта ће она донети. (Алексис де Токвил, 34) Један од разлога за револуци-

ју (тешко је рећи колико један од узрока, а колико повод) био је у рђавом стању државних финансија. Политика апсолутизма Луја ХВИ је довела државу до банкротства. Када се круна одлучује да уведе нов порез на земљу наилази на жесток отпор племства, које се, на својој Скупштини уважених, позива на то да једино скупштина свих сталежа (Скупштина генералних сталежа) може да донесе такву одлуку. Краљ најзад после дуго времена сазива скупштину свих сталежа за почетак маја 1789. у Версају. Али ни он ни племство нису предвидели на шта ће то да изађе. Сукоб племства и буржоазије се разбукутао и пре скупштине, око броја посланика као и процедуре њеног рада. Атмосферу револуционише спис опата Жозефа Сијејеса *Шта је трећи сталеж*. На то питање он одговара речју: све. На питање шта је трећи сталеж био до сада у политичком животу, опет језгровит одговор: ништа. Најзад на питање шта тај сталеж тражи, опат одговара: да буде нешто у политичком животу. „Сијејес тврди да трећи сталеж представља све што је потребно да се створи народ, да ће стећи слободу укидањем привилегованих сталежа, да представља двадесетпет милиона људи, док друга два (племство и клер) имају свега двестотине хиљада”. (Драгољуб Живојиновић, 1995: 431) То да су многи припадници повлашћених класа стали на страну неопходности промена добро илуструје и чињеница да међу посланицима трећег сталежа има и племића и свештеника. Мада већину посланика овог сталежа чине адвокати, трговци и чиновници, гроф Оноре Мирабо, познати критичар старог режима и привилегија, постаје једна од водећих личности трећег сталежа. (Драгољуб Живојиновић, 431) И пре почетка рада скупштине трећи сталеж остварује две важне победе: изједначује се по броју посланика са друга два сталежа узета заједно, и оставља отвореним питање да ли сталежи гласају одвојено (као што су тражили круна и повлашћени сталежи) или не. У току рада саме скупштине трећи сталеж одбија диктату краља и племства и средином јуна се проглашава Народном скупштином. На његову страну стаје нарочито и део свештенства. Краљ то мора да прихвати, али се не мири са таквим стањем. Позива трупе које се окупљају у Версају и околини Париза, што на већ запаљену револуционарну атмосферу, чију температуру подиже и вртоглави раст цена хране и недостатак посла, представља коначно доливање уља на ватру. Париске масе пљачкају зграду

Инвалида, а наредног дана, 14 јула, уз велики број жртава, пада и Бастиља. То има огроман политички и симболички значај за даљи ток револуције. (Драгољуб Живојиновић, 432) Непредвидивост револуционарних догађаја у француском случају се потврђује у парадоксу да је племство било то које је тражило сазив скупштине свих сталежа, рачунајући да ће то искоритити да учврсти и повећа своју моћ на рачун краља и круне. Оно што се, међутим, догодило у стварности, довело је до почетка пада феудалног поретка, политичког успона трећег сталежа, а посебно буржоазије, укидања привилегија повлашћеним сталежима (племству и свештенству) и увођења политичке и правне једнакости свих грађана.

Портрет старог режима који Токвил нуди у књизи *Стари режим и револуција* показује да је револуција произашла безмало сама од себе. Све класе и сталежи старог режима били су незадовољни и спремни за промене. Чак и свештенско, које ће се, уз монархију, прво наћи под ударом налета револуције, као један од важних стубова старог режима. „Унутарњи гениј револуције је већ био обузео ону стару власт коју ће револуција ускоро срушити”. (Алексис де Токвил, 189)

Токвил долази до закључка да су Француску револуцију припремиле најцивилизованије, а спровеле најнеобразованије и најнеотесаније класе нације. (Алексис де Токвил, 198) Овакав закључак делује као да је дат са аристократских висина аутора, али има поткрепљујућу чињеницу да је након пропасти монархије све постало могуће. У сваком случају, Токвил у тој чињеници налази објашњење за суровости најкрволочније револуције, која је на крају у јакобинском терору почела, како то уобичајена метафора каже, да једе и сопствену децу. „Стари је режим пружио револуцији бројне своје форме, а она је придодала само крволочност свог генија”. (Алексис де Токвил, 187)

О континуитету између старог и постреволуционарног поретка

Оно што, међутим, Токвил својим истраживањима доказује, а што је изузетно важно за политичку социологију, то је да у друштвеном развоју не постоји и није могућ потпуни дисконти-

нуитет; чак ни револуције не могу да униште све везе између старог и новог друштва. Он тврди и више од тога: да је револуционарна генерација његових сународника од старог режима задржала већину осећања, навика па и идеја помоћу којих су водили револуцију што је тај режим разорила. Грађевину новог друштва су започели не на потпуним рушевинама, него на преосталим и преживелим елементима старог режима и његовим крхотинама. (Алексис де Токвил, 23) Токвил увиђа да је Француска револуција имала две јасно одвојене фазе: „прву, за које Французи као да хоће да укину све што је било у прошлости, а онда другу, у којој ће из прошлости преузети део онога што су оставили нетакнутим”. (Алексис де Токвил, 25)

Најважнији пример и потврду за ове оцене Токвил налази у чињеницама везаним за административну централизацију државе. Он доказује на убедљив начин да је административна централизација постигнуће старог режима, а не, као што се уобичајено мисли и каже, дело револуције или Наполеоновог царства. „Централизација је, напротив, плод старог режима и, додао бих, једини део политичког уређења који је надживео револуцију”. (Алексис де Токвил, 61) Токвил демонстрира читав низ чињеница којима доказује да је већ у осамнаестом веку, у последњим деценијама старог режима, јавна управа била врло централизована, моћна и активна.¹⁰ (Алексис де Токвил, 66)

Процес административне централизације је нарочито за доба владавине Луја XIV добио на снази и интензитету. Главна локална фигура тог процеса, која представља све централизовану државу, је високи чиновник, интендант. У време апсолутне монархије скоро сва овлашћења локалне власти, укључујући и судску, прелазе у руке државне администрације. Док је на терену „целокупна стварна власт у рукама интенданата” (Алексис де Токвил, 63) краљ намеће локалној власти обавезу да борави на двору. Као што уочава Слободан Јовановић, уочи револуције племство није више испуњавало никакву важнију функцију, ни економску ни политичку. (Слободан Јовановић, 194) Скоро читава средња класа, у економском и финансијском успону, живи у градовима, а Париз као престоница већ у доба старог режима добија огромну превласт, да би пред и у време револуције постао

сама Француска. Токвил запажа: „Политичка превласт престонице над остатком државе не дугује се ни њеном положају, ни величини, нити пак богатству, већ природи владавине”. (Алексис де Токвил, 91)

Револуција је у свом првом налету покушала да разори државну администрацију, ту велику установу апсолутне монархије. Али, само десетак година касније, дакле од 1800-те она је васпостављена. „У том раздобљу, па и доцније, у погледу устројства администрације, нису победу однели принципи 1789-те, већ, напротив, начела старог режима, која сва одреда тада поново ступише на снагу и остадоше да важе”. (Алексис де Токвил, 82) Из овога Токвил извлачи закључак који претендује на шире важење. Ако је за сваке револуције администрација бивала обезглављена, каже Токвил, тело јој је остајало недирнуто и живо; исти службеници обављали су исте функције. „Судили су и управљали у име краља, потом у име републике, најзад у царево име”. (Алексис де Токвил, 195)

Следећи важан Токвилов увид тиче се политичких слобода. Укидање политичке слободе и раздвајање класа произвели су, по његовом мишљењу безмало све бољке којима је подлегао стари режим. Истина, идеје слободе се, по Токвиловом признању, обично јављају последње, али ишчезавају прве. Он констатује да су Французи заискали реформе пре него што су се пожелели слободе. (Алексис де Токвил, 161)

Анализирајући стари режим Токвил је свуда сретао „корене данашњег друштва дубоко усађене у то древно тло”. (Алексис де Токвил, 25) У оквиру старог режима, Токвил је нашао да су се родиле и развиле, нарочито током осамнаестог века, две основне страсти. „Једна укореењенија и времешнија, јесте жестока и неугасива мржња према неједнакости... Друга, новија и мање укореењена страст, склањала је Французе жељи да живе не само међусобно једнаки већ и слободни”. (Алексис де Токвил, 199) Но, у праву је Роберт Нисбет када тврди да је Токвилово основно становиште у погледу главног узрока и мотива револуције окренуто једнакости, а не слободи. (Роберт Нисбет, 189) Токвил често понавља да су све револуције у историји узроковане не страшћу за слободом, већ чежњом и жељом људи за једнакошћу.

То доказује и чињеница да је ова друга страст, страст за слободом, спласнула врло брзо, а нова апсолутна власт је нашла упориште сред анархије и народске диктатуре. То је разабрао „гениј онога који ће ускоро постати у исти мах настављач револуције и њен рушитељ”. Ту, наравно, Токвил мисли на Наполеона који је омогућио да се „из утробе нације која тек што је оборила краљевску власт одједаред изађе једна још опсежнија, ситничавија и апсолутнија власт неголи она коју је спроводио било који од наших краљева”. (Алексис де Токвил, 200)

Бернард Браун (Bernard Brown) уочава да Токвил у својој анализи посебну пажњу посвећује постреволуционарном моменту. (Bernard Brown, 67) То је критички осетљив период након револуције када се мора поново успоставити ауторитет јавне власти. Токвил упозорава да због револуционарних врења и у условима нереда и насиља људи изгубе сигурност и почну да жале за старим временима. Тада у име револуције и слободе може доћи чак и већи деспотизам од онога који је збачен. Имајући у виду искуство Француске које то потврђује, Токвил у том смислу истиче да су Америчка и Француска револуција имале потпуно различите исходе.

Компарација Француске и Енглеске револуције

За разумевање особености Француске револуције изузетно су значајне компаративне анализе Слободана Јовановића у којима ову упоређује са Енглеском револуцијом. Три компаративне линије ми се чине посебно значајним за објашњење ових револуција са становишта политичке социологије.

Прво, Слободан Јовановић уочава да су у Енглеској економска обнова и индустријско-технички напредак предходили обнови политичких установа. У Француској је било обрнуто: револуцијом је извршена социјална и политичка обнова, а да јој није предходила, како Јовановић каже, обнова привредне технике. (Слободан Јовановић, 202)

Друго, Енглеска славна револуција је у борби против краља ослабила војску и чиновништво и контролу над њима ставила у руке парламента. Француска револуција је, напротив, ојачала и

војску и администрацију, што је, по Јовановићу, било компензација за изгубљено морално јединство нације. Енглеска револуција је у војсци и чиновништву видела главне полуге владалачког апсолутизма, па је својим променама учинила немогућим не само краљеву, него било чију свемоћ. Француска револуција је ослабила апсолутну монархију, али, не само да није искључила услове за свемоћ власти, него је и ојачала јавну власт. (Слободан Јовановић, 11-12, 212-213)

Треће, у Енглеској је славна револуција изведена нагодбом између повлашћене племићке аристократије и буржоазије и једном врстом историјског компромиса, који је обезбедио политичке промене мирним путем. Дакле, ту мирну револуцију је правило племство заједно са буржоазијом. У Француској до такве нагодбе није дошло, јер су племство и краљ, одбијајући компромис, гурали буржоазију ка радикалној позицији. У Француској је буржоазија, за разлику од Енглеске, правила револуцију против племства. Да би реализовала своје захтеве за равноправношћу и већим политичким утицајем, француска буржоазија је, како каже Јовановић, подбунила раднике и сељаштво, и то је радикализовало Француску револуцију. (Слободан Јовановић, 10, 205) ”Француска се поцепала на две крвно завађене странке: странку револуције и странку њених противника. Странку револуције није чинила сама буржоазија, него трећи сталеж – дакле, и буржоазија, и сељаштво, и радништво. Противници револуције били су повлашћени сталежи, племство и свештенство”. (Слободан Јовановић, 205-206) Мада је победила, странка револуције није однела потпуну превагу све до коначне победе и учвршћења републике, читав век касније, то јест до избора Жила Гренија за председника, када је 14 јули, дан пада Бастиље проглашен државним празником, а Марсељеза постала државна химна. А у периоду од 1789 до 1889 Француска револуција је пролазила кроз многе конвулзије, падове и успоне.

По мишљењу Мелвина Рихтера (Melvin Richter) Токвил је открио амбивалентно наслеђе које је за собом оставила Француска револуција. Она је, наиме, успоставила две различите традиције демократије. По једној, демократија се састоји у владању самих грађана над собом и у пуном уживању слободе, владавине права и

индивидуалних права. По другој, демократија је владавина појединаца, група или партија у име народа. У овом другом случају често се дешава да се власт са омаловажавањем односи према начелу народног суверенитета, на које се тобоже позива као на главни извор своје моћи. Реч је, дакле, о либералном и нелибералном наслеђу Француске револуције. Пример нелибералне традиције Токвил налази у Наполеону и његовој владавини која је: до перфекције централизовала административну машинерију; кодификовала цивилно право да би охрабрила индивидуално богаћење, али и ограничила слободу штампе и удруживања; која је измислила плебисцитарну диктатуру као псеудо-демократску алтернативу представничкој владавини; која је употребљавала револуционарно и политичко насиље и подцењивала индивидуална права и конституционалну владавину. (Melvin Richter, 115)

Последњи пасажии Токвилове књиге *Стари режим и револуција* садрже и извесну ноту песимизма, који се најјасније читава у констатацији да „сваки пут када се доцније покушавало срушити апсолутну власт, само се глава Слободе посађивала на једно слуганско тело”. (Алексис де Токвил, 200) Тај песимизам као да није у нескладу са оним што је истакао у предговору, када каже да наслућује три врло јасне истине: „Прва, гласи да су сви данашњи људи понесени једном непознатом силом за коју се можемо надати да ћемо је обуздати и успорити, али не и савладати, силом која их час благо гура, час стрмоглављује у правцу уништења аристократије; друга каже да ће од свију друштава у свету, вазда најтеже бити да умакну апсолутној власти управо онима у којима аристократије више нема, нити је може бити; треће нам пак вели да деспотизам не може нигде произвести погубније последице неголи у тим друштвима, јер више него било која друга врста владавине он у њима поспешује развој свију мана којима су она нарочито склона, те их на тај начин потискује управо на ону страну којој су, захваљујући једној природној склоности, већ тежила”. (Алексис де Токвил, 27)

Ту песимистичку ноту као да потврђује и савремена оцена која долази из пера Ејбрахеа Ајзенштата: „Француска која је прошла кроз четири монархије, пет-шест република, две царевине и серију револуција, грађанских ратова и два светска рата, није

успела да реши проблем који је толико мучио Токвила: како да се успостави дијалектичка равнотежа између слободе обичаја и владавине демократије”. (Abraham Eisenstadt, 9)

КРИТИКА ТОКВИЛА

Ако се има у виду да је Токвилово дело седамнаест деценија скоро непрестано присутно на главној сцени теоријске јавности, онда може да се каже и да није било превише подвргнуто критизи.

Остављајући по страни оне паушалне и недовољно образложене оцене и критике, какву, рецимо, даје Франческо Валентини (Francesco Valentini) да Токвил и није богзна како оригиналан теоретичар либерализма и да се превише и не труди да формулира неку теорију (Francesco Valentini, 1982: 135) - овде ће бити приказана два правца критике, која се разликују и по времену настанка и по типу примедби које се упућују Токвилу. Да бих показао та два основна критичка правца определио сам се за једну од најзапаженијих критика Токвила са краја деветнаестог, и за другу са краја двадесетог века.

Прва озбиљнија критика је дошла од Џејмса Брајса (James Bryce), аутора за чије се дело *Амерички комонвелт (1888)* сматра да спада у две најбоље књиге које су написане о Америци.¹¹ (Abraham Eisenstadt, 229-273)

Брајс ставља три начелне примедбе на рачун Токвила: прво, да је његов портрет америчког живота погрешан јер му је и метод погрешан; друго, да је због ограниченог познавања енглеског живота и институција, он погрешно разумео начин рада америчке политичке заједнице; и треће, његово видно поље је преодминантно француско, што је морало да утиче и искриви оно што је видео.

У вези са првом врстом примедби, Брајс каже да је више поенти које је Токвил изрекао о америчкој демократији тачно што се тиче Америке, али не и генерално демократије; док су друге тачне за демократију уопште, али нису истините за Америку. И

закључује да то што је Токвил понудио није демократија у Америци, већ његов теоријски поглед на демократију уопште, илустрован Америком. Ова примедба је само делом тачна. Токвил је кренуо на пут у Америку поневши, како метафорички каже Нисбет, и микроскоп и телескоп. То му је омогућило да види Америку у њеној прошлости, (тадашњој) садашњости и будућности. Био је изврстан истраживач и посматрач, али и мислилац са одређеним идејама и вредносним оријентацијама. Уосталом, и сам Токвил не крије да му је Француска непрестано била пред очима док је писао о демократији у Америци. Да ли је Токвилова расправа више европско-демократска него америчко-демократска је једно од питања које остаје отворено за дискусију. Аки тешко да стоји Брајсов закључак да је Токвил у огледалу Америке приказао само своје виђење идеалног модела демократије. Токвил је критички и забринуто упозоравао Американце на многе компоненте њиховог политичког поретка: неизвесност и непостојаност слободе; опасности од демократије; претње деспотизма; крхкост федерализма; необузданост нове индустријске аристократије; грамжљиву љубав према новцу; потенцијалну експлозивност међурасних односа.

Друга основна Брајсова замерка односила се на Токвилово недовољно познавање енглеског политичког живота. Брајс је пребацивао Токвилу да је имао увида само у понашање енглеске више, аристократске класе са чијим представницима се познавао и дописивао. „Али оно што он стварно није познавао то су идеје и обичаји енглеске средње класе, који су уствари врло блиски америчким”. Оно што је Брајс овим хтео да каже је да је Токвилово недовољно познавање Енглеске било препрека да увиди да је амерички народ енглески народ, и да оно што се Токвилу појављивало као америчко или демократско, је понајвише енглеско по својој природи и пореклу. Један од Брајсових аргумената је да су принципи америчке слободе директно енглеско наслеђе, а да је амерички устав створен на основу искуства енглеског конституционализма. Оно што Американце још више чини Енглезима нису, по Брајсу, само њихови закони, већ чињеница да припадају заједничком енглеском етницитету, односно англо-америчкој раси. Американци су, по Брајсовом схватању, ништа друго до Енглези Америке.

Као што се види, Брајс је био један од најистакнутијих експонената тадашњег панангликанског покрета (Pan-Anglian movement) који је између Американаца и америчких Енглеза видео само знак једнакости, и који је, стављајући у први план енглеско порекло многих Американаца, подпуно искључио друге, бројне не-енглеске групе које су сачињавале нову америчку нацију. Многе од тих групе, укључујући и најбројније као што су Ирци и Немци, Брајс је сврставао под енглески термин „тхе ресидиум”, остатак.

Када је реч о етничком одређењу Брајсова замерка није саввим тачна јер и Токвил на једном месту изричито каже: „Народ Сједињених Држава сматрам делом енглеског народа”. (Алексис де Токвил, 405) Међутим, код њега то нема панангликанско значење, нити то умањује његово уверење о особености америчке нације и америчке политичке заједнице. Оно што Брајс замера Токвилу о једностраности његових контаката у Енглеској, може се на исти начин замерити Брајсу, због једностраности његових контаката у Америци. Наиме он се дружио само са проенглеским естаблишментом оног дела Источне обале Америке који се зове Нова Енглеска. А у том делу је подршка панангликанском покрету и идејама крајем деветнаестог века била врло јака.

Што се примедбе о видном пољу тиче, онолико колико стоји за Токвилову опседнутост Француском, толико стоји и за Брајсову опседнутост Енглеском. Ајзенштат констатује да свуда тамо где је Токвил видео правилности Брајс је видео изузетке; где је Токвил нашао модел, Брајс је нашао разилажење и неслагање; где је Токвил нашао америчку инвенцију ту је Брајс откривао енглеско наслеђе. Као што лепо примећује Ајзенштат, намера Брајсова је била трострука: да докаже да Америка није парадигма демократије; да ослободи Енглеску од парадигме Америке; и да радећи тако ослободити америчку демократију од чврстог загрљаја Токвиловог схватања о њој. (Abraham Eisenstadt, 236-237) Брајс се у самом прилазу битно разликује од Токвила. Мада Токвилу замера да је живот Америке свео на политичку димензију, што евидентно није тачно, он сам приступа истој теми са предоминантно институционалног становишта. Оно у чему се, међутим, Брајс највише разликује од Токвила је закључак да се америчко демократско искуство никако не може користити у Европи, а у Енглеској поготову.

Савремене критике Токвила иду потпуно другом линијом од Брајсове. Примедбе које износи Даниел Роџерс (Daniel Rodgers), тачно један век након Брајса, на доста репрезентативан начин указују на правац критика које се данас упућују Токвилу.

Роџерс сматра да не стоји Токвилов закључак да егалитарна демократија нужно води у централизацију државе. Као супротан пример којим настоји да побије Токвилову тезу Роџерс узима случај високоцентрализоване предреволюционарне Француске, као и искуство јункерске Немачке коју је Вебер назвао гвозденим кавезом. Оно што је тачно у Роџерсовој примедби то је да је рат много моћније средство централизације државе од егалитарности. Али то још није довољан доказ који директно неутралише Токвилову тезу. Много ми се уверљивијом чини Роџерсова следећа примедба. По Роџерсу, Токвил је направио идеални тип комбинујући тенденције које је открио у Џексоновој Америци, са елитистичким и комерцијалним искуствима Енглеске и централизоване Француске, и на тај начин добио модел који је потпуно изгубио потребну специфичну политичку референтност. У том моделу, по Роџерсовом мишљењу, једнакост тешко да може опстати узрочни покретач, јер више личи на велику и као хармоника растегљиву метафору. (Daniel Rodgers, 203-205)

Токвил је, по Роџерсовом мишљењу две ствари потценио: (а) пораст утицаја државног апарата, независно од услова друштвене једнакости; и (б) спремност демократских грађана да се боре за своја права, бар онолико колико и аристократија. (Daniel Rodgers, 204)

ЗАКЉУЧАК О ТОКВИЛУ

Токвил припада оној либералној традицији у друштвеној науци коју ће касније Вебер означити синтагмом „етика одговорности”, као супротност „етици крајњих циљева”, која карактерише ауторитарне лидере и њихове обожаваоце и следбенике.

Као што ће за Маркса крајња дестинација историјског развоја бити друштво социјализма и комунизма, а за Вебера друштво

монолитне бирократске рационалне организације, тако је за Токвила крајње историјско одредиште свет демократске једнакости и слободе.

Врло су важне, а и данас актуелне, поуке о слободи које можемо извући из Токвиловог дела. Токвил нас учи да слобода није наследство, већ се мора непрестано стицати. Она није повластица већ природно право сваког човека да учествује у јавним пословима. Она се не развија сама од себе, већ се око ње мора трудити. Слобода није једном за свагда дата, већ се мора непрестано бранити. Либертери се не рађају, већ се стварају.

Још су значајнији и оригиналнији његови увиди о снагама али и слабостима демократије, о њеним постигнућима, али и опасностима које леже у њој самој.

Џејмс Шлајфер је први и добро приметио да Токвил воли да излаже своје мисли и идеје у контрастима. Ту можда лежи и један од разлога привлачности његовог дела. Многи познаваоци Токвила уистину се слажу око оног што се иначе лако уочава, да је волео да у свом категоријалном речнику користи „парове напетости” („pairs of tension”), али мало је оних који ће се сложити око одговора на питање који то супротстављени појмови чине главну категоријалну осовину у његовом делу. Ево неколико различитих одговора који нам се нуде.

За Сејмора Дрешера основни концептуални пар напетости код Токвила чине централизација и индивидуализам. Истина, он пре тога каже, да је најфундаменталнији пар напетости онај који чине два, по оријентацији врло различита тома његове књиге *Демократија у Америци* (али то питање остављамо историчарима политичких теорија).

Ејбрехем Ајзенштат каже да је главна Токвилова тема била анализа идеје друштвене једнакости, као основне покретачке снаге демократије и динамичке снаге промена и модернизације. Унутар тога, његова трајна тема је критичка претња коју демократски деспотизам поставља демократској слободи. Ајзенштат, иначе, сматра да Токвилова мисао успоставља мостове између аграризма и индустријализма, патриотизма и национализма, локализма и централизације, аристократије и демократије, колективизма и индивидуализма, државног естаблишмента и либерализма.

Роберт Нисбет сматра да се Токвилова мисао креће око следећа два пара напетости: етатизма и индивидуализма, и аристократије и демократије.

Кључно питање око кога се код Токвила све окреће је питање могућности слободе у егалитарној демократији сматра Фолкман-Шулк. (Karl-Heinz Volkman-Schulek, 83) Из овога је могуће извући два категоријална пара напетости: слобода наспрам једнакости, и слобода наспрам демократије.

Артур Шлезингер се слаже да је један од основних парова напетости онај између слободе и једнакости, али томе додаје и напетост између јавних врлина и приватних интереса, и из тога изведене категоријалне парове: тензија између партиципације и индивидуализма, односно између активизма и апатије.

Шта може да се каже у коментару наведених тумачења? Тачно је да Токвил све време упоређује две различите епохе, аристократску која неповратно одлази и демократску која незадрживо долази. Мада код њега понекад између редова избија жал за неким одликама аристократског доба, свестан је неумитног наступања демократије. Историјски гледано он сматра да је тензија између аристократије и демократије дефинитивно решена у корист демократије. Због тога мислим да је у теоријском смислу његова основна и најпродуктивнија категоријална оса напетости између слободе и једнакости. Или како је то отприлике Фолкман-Шулк рекао, основно питање које Токвила мучи је како обезбедити опстанак слободе у условима демократске једнакости. Сви други наведени концептуални парови напетости могу се, мање или више непосредно, дедуковати из ове основне супротности, или се на њу свести.

У односу на Сједињене Државе Америке Токвил повремено делује као усхићени путник-туриста који је превише благонаклон према земљи коју упознаје. То је свакако великим делом тачно, и ту лежи један од разлога што је његова књига и данас толико драга Американцима. За њих, Токвил је бриљантан истраживач који је открио камене темељце америчких институција и помогао Американцима да сазнају ко су и како и зашто делују тако како делују. У том смислу на Токвила се гледа као на оснивача америчких студија. Све то, међутим, замагљује онај део Токвилових

анализа које садрже горке истине и забринута упозорења, која као да многи Американци нису спремни да виде и прихвате. Илустроваћу то само једним Токвиловим ставом: „За време свог боравка у Сједињеним Државама приметио сам да би такво демократско друштвено уређење као што је америчко могло пружати изванредне могућности за успостављање деспотизма, а по повратку у Европу видео сам колико се већина наших владара, да би проширили опсег своје власти, већ користи идејама, осећањима и потребама које такво друштвено стање ствара”. (Алексис де Токвил, 633)

Једна од најзначајнијих поука коју дугујемо Токвилу важи и данас, можда још више него у његово време: „Деспотизма, који је опасан у свако доба, ваља се, дакле, особито бојати у демократским вековима”. (Алексис де Токвил, 460) „И предвиђам, ако временом не успемо да у нас заснујемо мирољубиву власт већине, да ћемо раније или касније dospети до *неограничене* власти појединца”. (Алексис де Токвил, 271)

Истина, при крају живота Токвил се више бојао новог деспотизма централизоване државе, него личног деспотизма; дакле више је страховао од новог Левијатана но од новог Цезара.

Али све ово не значи да на Токвила треба гледати само као на песимистичког пророка демократског масовног друштва које гуши духовну културу, индивидуалност и стваралаштво, како га је интерпретирао Буркхарт (Burckhardt). Токвилова интенција је да укаже на опасности које прете од демократије „како би показао у њој похрањене могућности слободе”. (Karl-Heinz Volkmann-Schulck, 84)

Због страсног веровања у индивидуалну слободу ближи је Монтескјеу него Русоу. Због подједнаког уважавања политичке и индивидуалне слободе, ближи је Локу него Констану. Због резерви према масама и због бојазни од тираније већине ближи је Медисону и Федералистима него Марксу. Због страха од нарастајуће централизације државе ближи је Веберу него Хобсу.

Токвил је сматрао да је нова политичка наука потребна за потпуно нови свет, за онај који се изменио након Америчке и Француске револуције. Својим делом је то на најверљивији начин потврдио, уграђујући угаоне каменове за темеље политичке социологије и модерне политичке теорије уопште.

Литература:

- Abraham S. Eisenstadt, (1988): *Bryce's America and Tocqueville's*, u: *Reconsidering Tocqueville's Democracy in America*, Edited by Abraham S. Eisenstadt, New Brunswick and London, Rutgers University Press.
- Aleksis de Tokvil, (1990): *Demokratija u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i CIID, Titograd.
- Aleksis de Tokvil, (1994): *Stari režim i revolucija*, IKZS, Sremski Karlovci, Novi Sad.
- Vojislav Koštunica, (2002): *Demokratija i njene granice – Aleksis de Tokvil i problem tiranije većine*, u knjizi, Vojislav Koštunica, *Ugrožena sloboda, političke i pravne rasprave*, Beograd, Filip Višnjić.
- George Pierson, (1938): *Tocqueville and Beaumont in America*, New York.
- Gita May, *Tocqueville and the Enlightenment Legacy*, u *Reconsidering Tocqueville's Democracy in Amerika*
- Daniel Rodgers, *Of Prophets and Prophecy*.
- Dragoljub Živojinović, (1995): *Uspon Evrope (1450-1789)*, Beograd, Službeni list SRJ.
- James Bryce, (1920): *American Commonwealth*, New York, Macmillan, (prvo izdanje 1888 godine).
- James Schleifer, (1980): *The Making of Tocqueville's Democracy in America*, Chapel Hill, N.C.
- John Stuart Mill, (1964): *Introduction*, u: Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, Schocken Books, (first edition 1961).
- J.P.Mayer, (1963): *Alexis de Tocqueville: A Biographical Study in Political Science*, New York.
- Karl-Heinz, Volkamnn-Schulck, (1977): *Politička filozofija*, Tukidid, Kant, Tocqueville, Zagreb, Naprijed,
- Luc Monnier, (1942): *Tocqueville, Souvenires*, Paris, (navedeno prema: Bernard Brown, *Tocquille and Publius*, u *Reconsidering Tocquille's Democracy in America*).
- Martin Zetterbaum, (1987): *Alexis de Tocqueville*, u: *History of Political Philosophy*, Edited by Leo Strauss, Joseph Cropsey, Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Medison, (1961): *N°55*, vidi: Hamilton, Medison, Džej, *Federalistički spisi*, redakcija i uvodna studija Vojislav Stanović, Radnička štampa, Beograd.

- Melvin Richter, *Tocqueville, Napoleon and Bonapartism*, u Reconsidering Tocqueville's Democracy in America.
- Robert Nisbet, *Tocqueville's Ideal Types*, u: Reconsidering Tocqueville's Democracy in Amerika.
- Seymour Drescher, *More than America: Comparison and Synthesis in Democracy in America*, u Reconsidering Tocqueville's Democracy in America.
- Slobodan Jovanović, (1940): *Primeri političke sociologije*, Beograd, Geca Kon.
- Francesco Valentini, (1982): *Moderna politička misao*, Zagreb, Školska knjiga.
- Cheryl Welch, (2003): *Tocqueville*, u: Political Thinkers, From Socrates to the Present, Edited by David Boucher and Paul Kelly, Oxford, Oxford University Press.

Endnotes:

¹ Већ објављивање првог тома *De la democratie en Amerique* донело је Токвилу славу и чланство у Француској академији бесмртника.

² *L'Ancien regime et la revolution*, Токвил је објавио три године пре но што је умро у својој 54-ој години. Дело је у јавности дочекано са великим похвалама и одобравањем.

³ Прва енглеска насеобина у Америци створена је у Вирџинији 1607, од припадника нижих слојева који су у Нови свет дошли у потрази за златом и брзим богатством. Прва група која је стигла на обале Нове Енглеске 1620 године и основала насеобину код данашњег града Плимут била је састављена од 150 досељеника (што људи, што жена и деце) који су себе називали ходочасницима (pilgrims) јер су је сачињавали припадници пуританске верске секте.

⁴ Практичну примену идеје друштвеног уговора Токвил илуструје следећим примером: Одмах по искрцавању у Нову Енглеску досељеници су донели акт који гласи: „Ми, потписани, који смо у славу Божју, ради развоја хришћанске вере и у част наше отаџбине, предузели да успоставимо прву насеобину на овим далеким обалама, овим уговарамо, међусобним и свечаним договором, и пред Богом, да образујемо политичку друштвени заједницу у сврху да управљамо собом и да радимо на извршењу наших замисли; и на темељу овог уговора сагласни смо да доносимо законе, одлуке и уредбе и да по потреби постављамо званичнике, којима обећавамо покорност и послушност”.

⁵ Види о томе шире у одличној анализи, *Политичка филозофија*.

⁶ На истом месту Токвил каже да је индивидуализам нов израз који се родио из једне нове идеје, а да су наши дедови знали само за егоизам.

⁷ Детаљније о утицају федералиста на Токвила у *Tocqueville and Publius*, у *Reconsidering Tocqueville's Democracy in America*.

⁸ Роџерс открива да је историчар из Бостона Ј. Спаркс понудио Токвилу формулацију фразе „тиранија већине”, али да је закључио, након читања Демократије у Америци, да је Токвил потпуно промашио његову главну идеју.

⁹ *Демократија и њене границе – Алексис де Токвил и проблем тираније већине*, у књизи, Војислав Коштуница, *Угрожена слобода, политичке и правне расправе*.

¹⁰ Токвил наводи пример главне службе централне власти задужене за јавне радове, која је била, како пре, тако и после револуције, Управа за мостове и путеве.

¹¹ Ајзенштат истиче да су две најзначајније књиге икад написане о Америци написали странци, Токвил и Брајс. На анализу Ајзенштата се ослања и моја компарација између Токвила и Брајса.